

M. E. L. MALLOWAN, *Early Mesopotamia and Iran*. London, Thames and Hudson. 1965. 142 s.

Mr. Mallowan'ın son yayınladığı bu küçük eser Arkeolojik araştırmaların yarattığı eski Mezopotamya tarihinin çehresini ve Sumer kavimlerinin bu medeniyeti nasıl kurduklarını bize anlatmaktadır. Eserin Giriş (Introduction) kısmında (s. 11) bizzat kendisinin de tebarüz ettirdiği üzere, yalnız Sumer medeniyetinin doğuşundan çöküşüne kadar geçirdiği safhaları göz önüne serdikten sonra, o geniş bilgisi ile bu medeniyetin menşecini olmasa bile, hiç olmazsa Mezopotamya'ya geliş yönünü tayin etmeğe çalışmaktadır. Bu maksat için arkeolojinin temel unsuru olan seramiği kullanmakla beraber, medeniyet için iki esaslı faktör kabul ediyor : Yazı ve mimari. Sumerlerin icadı olan çivi yazısının nerelere kadar yayıldığını araştırıyor ve yine Sumerlere ait "Plânlı mâbed" tipinin Sumer dışındaki örneklerini inceliyor. Çünkü ona göre insanları medenî yapan yazıdır, mimari de güzel sanatlara dahildir.

Müellif Sumer medeniyetinin menşecini aramak için ona en yakın olan İran'daki M. ö. III. Binyıla ait harabe tepelerinde Sumer medeniyet devirlerine tekabül eden tabakaların verdiği buluntuları araştırıyor ve bunu şu altı bölüm içinde yapıyor :

- 1 — Uruk'ta ve İran'da şehirlerin gelişmesi
- 2 — Ovalardaki mâbedler
- 3 — Yazının icadı
- 4 — Sumerler ve çağdaşları
- 5 — Er sülâleler devri ve Urdaki ölü kuyuları
- 6 — Tepe Hisar III ve Babylonia'nın yeni sülâleleri.

Bunlardan birinci bölümde Mezopotamya'nın Sumer denilen Basra körfezine yakın güney bölgesinde en eski Sumer şehirlerinden biri olan Uruk'ta (bugünkü adı Varka) M. ö. IV. Binyıl ortalarında mükemmel bir idarî teşkilât sayesinde yalnız sanat ve mimari değil, aynı zamanda ziraat ve ticaret de gelişmişti. Bütün bu medenî teşkilât ozamanın devleti demek olan mâbed tarafından büyük bir dikkatle yönetiliyordu. Yazara göre "Yazılı vesikaların yardımı olmaksızın böyle geniş bir cemaat sistemli şekilde teşkilâtlanamazdı". İşte Uruk'un IV. tabakasında karşımıza çıkan "Yazının keşfi" hayatın şehirlerde toplanmasını zarurî bir hale getirmişti. Bu suretle Uruk devrinde şehir hayatı öylesine inkişaf etmiş idi ki, bizim lüks diyebileceğimiz bir çeşitlilik arz ediyordu ve Mallowan'a göre "lüksün en bariz alâmeti de mimari" idi.

Bundan sonra müellif M. ö. IV. Binyıl ortalarında Uruk kültürünün geliştiği bu devirde İran'a bakıyor ve onun batılı komşusundan geri kalmış olmasını coğrafi durumundan ileri geldiği kanısına varıyor. Dolayısıyla Mezopotamya'nın coğrafyasını ele alıyor. Burada Fırat'ın en eski adının sumerce Bakır anlamına gelen

Uruttu (URUDU)'dan gelmiş olmasını nehir yoluyla Anadolu bakırlarının Mezopotamya'ya gelmiş olmasına bağlıyor. Dicle'nin eski adı olan İdiglat=Ok ismini ise Dicle'nin süratli akışına bağlıyor. Mezopotamya'nın can damarı olan bu iki nehir, aynı zamanda kuzey ile güney arasındaki başlıca trafiği teşkil ediyordu. Zira Sumer memleketindeki ham madde yokluğu, bu memleketin sakinlerini en eski devirlerden beri yabancı memleketlerle temasa zorlamıştı. Yazara göre Sumerler taş ve kereste ihtiyaçlarını daima İran'dan temin etmişlerdir (s. 19). Buna delil olarak Sumerlerin "Enmerkar ve Aratta Beyi" destanını göstermektedir. Bu destanda Uruk kralı Enmerkar, memleketini Aratta'dan ayıran yedi dağın ötesindeki bu memlekette taş ve kereste getirterek yaptırdığı mâbedin inşaatında kullanmıştır. Yazarın bu bölümde üzerinde durduğu en mühim nokta, Mezopotamya ile İran arasındaki ticaret yolunun tesbitine çalışmasıdır. Bunun için yetkili bir arkeolog olarak her iki memleketteki poteri endüstrisini incelemektedir. Ona göre Ninive V seramiği M. ö. III. Binyılda Asura İran'dan gelmiş olmalıdır (s. 20). Nasıl ki Er Süllâleler devrinin (I-II) karakteristiği "Scarlette Ware" lerin yayılmasında Diala nehri aracılık etmiş olduğu gibi. İran ile yukarı Dicle bölgesi arasındaki irtibatı Amadia, Ravanduz ve Süleymaniye dağları arasındaki geçitler sağlıyordu. Fakat asıl yol Diala nehri vadisinden Bisütun, Kirmanşah, Hemedan üzerinden Hazer denizinin güneyini çevreleyen Elbruz dağlarındaki Kapsien kaplılarından geçen kuzey yolu idi. Güney Mezopotamya ise, Zağros silsileleri doğuya doğru yayıldığından Pers körfezinin tam doğu köşesini teşkil eden Susiana ovası ile birleşir, yani güney İran ile güney Irak coğrafya bakımından bir ünite teşkil ederler. Bu durum iki memleketin prehistorik ve Protohistorik kültürleri arasında seramik, damga ve silindir mühür ananelerinde tam bir akrabalığın meydana gelmesine âmil olmuştur.

Diğer taraftan yazar İndüs nehrinin batısındaki Belücistan'da Rhana Ghandai de bulunan seramikleri de güney Mezopotamya ile İndüs vadisi arasındaki eski bir transitin delilleri olarak görmektedir (s. 22). Hattâ ona göre Fırat ve İndüs vadileri arasında deniz yolu ile de bir irtibat vardı ve Bahreyn adası (Eski adı D/Tilmun) bu yol üzerinde mühim bir ticaret limanı idi.

Müellif Uruk kültürünü Uruk seramiği ile tarihlemeye çalışıyor. Uruk'un 18-14 üncü tabakalarında görülen elle yapılmış açık zemin üzerine koyu renk boya ile jeometrik desenli seramiğin yerini 14-5 tabakalar arasında çarkta yapılmış deve tüyü rengi monokrom bir seramik alır. Mimarî tekâmül ve silindir mühürlerle birlikte ortaya çıkan Uruk IV kültürünün poterilerine Kargamışta, Hamada, Ninive ve Susta ve Mısır'da Abydos'ta rastlandığından bu kazı yerleri ile mukayese ederek Uruk kültürünü M. ö. 3500 lere koyuyor. Halbuki yeni kısa kronolojiye göre biz bu kültürü 3200-3000 arasında tarihlıyoruz. Burada Uruk devrinin monokrom kapları ile İran'ın çok renkli seramikleri arasındaki tezada işaret ediyor ve bu neşeli renk ananesini İran'daki muhafazakârlığın yaşattığını belirtiyor (s. 29). İran'da Uruk kültürü ile mukayese edilen eserler Sus A ve Bakun seramikleridir. Fakat bu mukayese yalnız seramiğe inhisar ediyor, zira İran prehistoryası için, bizzat Mallowan'ın da işaret ettiği üzere, en dikkat çekici nokta, seramiklerin zerafeti ile mimarının sefaleti arasındaki tezattır (s. 34). Bununla beraber Uruk III ile çağdaş olan Tepe Sialk III'de yuvarlak sütunun ilk örneği görülür.

2 — Ovalardaki mâbedler :

Mezopotamya'da ilk şehir medeniyetini temsil eden Uruk devrinde görülen mâbed mimarisinin İran'a nazaran çok yüksek olduğunu belirten yazar "Mimarî tekâmülün altın çağı Uruk IV'dür" diyor (s. 36). Uruk devrindeki dinî mimarinin karakteristiği müstatil şeklindeki mâbedin üç esas kısma ayrılmış olmasıdır. "Sütunlu mâbed", "C mâbedi", ve nihayet "Beyaz mâbed" hepsi üç kısımlı mâbedin klâsik formunu verirler. Hernekadar bunlardan Beyaz mâbed Cemdet Nasr devrinde (Müellife göre M. ö. 3200-3100'lerde inşa edilmiş olmalıdır) yapılmış ise de, Cemdet Nasr devri her bakımdan Uruk kültürünün mütekâmil bir devamı olduğundan, müellif bu iki devri bir arada mütalâa ediyor ve Diala vadisindeki Sin mâbedlerinin Uruk mimarisinin daha mürekkep birer şekli olduğunu söylüyor. Mâbedlerdeki bu genişlemenin sebebini, tanrıya ait malların artmış olmasında, zenginleşmesinde buluyor. Bu meyanda aslana ve Leopara tapılan çağdaş Uqair mâbedini de inceliyor. Ona göre basit plânlı mâbedler daha az önemli uluhiyetlere vakfedilmişler. Fakat mâbedler bahsinde müellifin kendi kazdığı Tel Brak'taki Göz mâbedleri ve idolleri hakkında verdiği tamamlayıcı bilgiler çok enteresandır. Cella, Podium ve medhal olmak üzere yine üç kısımlı bir plân arzeden Tel Brak'taki Göz mâbedinin Cellasının haçvarı olması, bir Hıristiyan olarak yazarı heyecanlandırıyor. Plano convex tuğlalardan yapıldığı için Er sülâlele devrinde tarihlenen Tel Brak'taki Göz mâbedinin içinde "Biskuit gibi ince bir vücut üzerine yeşile boyanmış bir çift insan gözü oturtulmuş" göz idollerinden binlerce bulunmuştu. Bu idoller bazan üç gözlü, dört gözlü oldukları gibi, bazan da birbirine bitişik bir çift halinde veya çocukları ile birlikte olanlar da vardı. Müellif bu "unique" objelerin tefsirinin yazılı vesikaların yokluğu muvacehesinde müphem kalacağını söylemekle beraber, bunları adak idolleri olduğu kanısındadır (s. 48). Tel Brak'ın bulunduğu mevki ve iklim şartları gözönüne alınır, burada göz hastalıklarının ozamanlar şimdikinden daha da salgın olduğu kabul edilebilir. Bu durum karşısında Tel Brak tanrısının göz hastalıklarını iyi eden bir şifa tanrısı olduğunu farzetmek akla yakın görünüyor. Böylece bu bölgedeki bütün göz hastaları şifa bulmak için veya göz hastalığına uğramamak için böyle bir göz idolu adağı yapmış olmalı idiler. Nitekim Tel Brak hafiri olan Yazar göz idollerinin Lagaş, Mari gibi diğer Mezopotamya sitelerinde bulunmuş olanlarla irtibatı olduğunu söylemektedir.

Bundan sonra Müellif Tel Brakta bulunan muhtelif hayvan şekilli amuletlerden o devrin *Fauna*'sını tesbit ediyor (s. 51). Bunlar çok defa muhtelif taşların damarlarından faydalanarak sanatçının şekilden ekonomi yaparak vücuda getirdiği hayvan minyatürleri idi. Sus A'dan başka İran'ın hiç bir şehrinde bu minyatür hayvan figürinlerinden bulunmadığı için, müellif bu sanatın Mezopotamya'ya mahsus olduğunu ve herhalde İranlı olamayacağını belirtiyor (s. 53).

Daha sonra Sumer heykeltraşlığına geçerek Uruk'tan çıkan meşhur mermer kadın başını ele alıyor. Yine Uruk'ta bulunan siyah bir bazalt parçası üzerindeki bir av sahnesini tasvir eden kabartmaya gelince, Yazar bunu Cebel el Arak bıçak sapı üzerindeki kabartmalarla mukayese ediyor ve Uruk IV olarak tarihlüyor. Halbuki kabartmada kıyafetinden ve sakalından Sami olduğu anlaşılan bir şahıs ok ve yayla bir aslanı avlamaktadır. Buna göre ya bu eser Samilerin Mezopotamya'ya gelmelerinden sonraya ait olmalıdır, ya da Samiler daha Cemdet Nasr devrinde Mezopotamya'ya gelmiş idiler.

Uruk devri sküptürleri arasında meşhur Uruk vazosu üzerinde de duruluyor ve bu tasvirlerde Sumerlerin Bahar bayramlarının tasvir edildiği söyleniyor. Fakat bizce bu vazou üzerinde sanatçının Sumerlerin ME dedikleri ilâhî nizamın sırasına uyularak birinci sırada tanrıların, ikinci sırada insanların, üçüncü sırada hayvanların ve nihayet en altta nebatlar âleminin tasvir edilmiş olması çok mühimdir.

3 — Yazının icadı :

Burada evvelâ Sumer yazısı hakkında açıklama yapıldıktan sonra, Piktografik yazının dikey sütunlar içine yukarıdan aşağıya ve soldan sağa doğru yazıldığını, zira seramikleri boyayan ressamın da örneklerini evvelâ dikey sütunlar içine oturttuklarını *Bucranium* motifleri ile isbata çalışıyor. Burada bizi en çok şaşırtan nokta, çivi yazısının Mısır Hieroglif yazısına tekaddüm ettiğinin kabul edilmesidir (s. 61). İlk yazılı vesikalar bir takım listeler olup muhteva bakımından ekonomik karakterde vesikalardı. Bunlar, elde ettikleri toprak yada hayvan ürünlerini şehir mâbedine getiren Uruklu vatandaşların isimlerini ve teslimatı gösteren listelerdi. Zira Uruk ve Cemdet Nasr devrinde Sumer sosyetsesi "Theokratik devlet sosyalizmi" denilen bir sistem ile idare ediliyorlardı. Bu sisteme göre herşey tanrındı. Onun için ferdin bütün emeği mâbedde toplanır, gerektiğinde insan emeği tanrı yolunda birleştirilir, tanrının olan tarlalar, meralar müşterek emekle ekilip biçilir ve mâbedin anbarlarında depo edilirdi. Sonra mâbed memurları olan okur yazar rahipler herkese ihtiyacı kadar gıda maddesi dağıtırdı. Bütün bu işler için bir bürokrasi sistemi zarurî idi. İşte yazı bu ihtiyaçtan doğmuştu.

Mr. Mallovan bu en eski resim yazılı listelerden Uruk halkının günlük hayatını çıkarmağa çalışıyor ve meselâ bir ingot resminden Sumerlerin külçe bakırı tanıdıklarına ve kullandıklarına hükmediyor (s. 65). Meslek isimlerinden de Sumer sosyetesindeki iş bölümünü anlamaya çalışıyor.

4 — Sumerler ve Çağdaşları :

Müellif burada Sumerlerin Mezopotamya'ya ne zaman gelmiş olabileceklerini soruyor ve Eridu'daki mâbed temellerinin El Ubeyd çağına kadar çıktığını ileri sürerek, Sumerlerin "Yazılı vesikalarla tasdik edilmelerinden çok evvel bu memlekte mevcut olduklarını zannedebiliriz" diyor. Fakat sonra da yazı ile birlikte metallurjinin birden bire doğması, çömlekçi çarkının ortaya çıkması, üç kısımlı plânlı mâbedin yapılması gibi yenilikleri Mezopotamya'ya yeni bir kavmin gelmesine atfedebiliriz diyor. Bugünkü bilgimize göre Sumerler Uruk'un IV. tabakası zamanında gelmiş olmalıydılar. Zira bütün bu yeniliklerin birden bire bir arada ortaya çıkması elbette bir tesadüf olamaz.

Sumerlerin menşeyini veya hiç olmazsa muhaceret yolunu tesbit edebilmek gagesiyle müellif daha sonra Sumer dışındaki mimariyi, ziyet eşyalarını ve poteriye ele alıyor. Sumer mimarisi kuzeyde Tepe Gavra'ya kadar yayılmıştı. Fakat mezarlara ölü hediyesi olarak konulan boncukların hemen hepsi Badahşan menşelidir. Mezopotamya'da Lapislazuli taşından boncuklar Cemdet Nasr devrinin sonlarından itibaren ortaya çıkıyordu. Böylece iki memleket arasındaki ticarî münasebetler ancak bu devirden sonrası için mevzu bahisti.

5 — Er sülâleler devri ve Urda'ki ölü kuyuları :

Bu bölümde Sumer tarihinin altın çağı kabul edilen ve Cemdet Nasr devri (M. ö. 3000-2800) ile Akkad çağı (M. ö. 2350-2150) arasındaki Er sülâleler (Early

Dynastic) devri ele alınıyor ve yukarıda (s. 28) Uruk ve Cemdet Nasr devirlerine Protoliterat devri denilmesini tenkid eden yazar burada Chicago ekolünün Early Dynastic devrini üçe ayırmasını aynen kabul ediyor. Bilindiği üzere dilimize Er sülâleler diye çevrilen bu devir Avrupa'da ve memleketimizde:

I — Mitik Devirler (Early Dynastic I)

II — Messilim çağı (ED II)

III — Lagaş çağı veya Ur kiral mezarları devri (ED III)

olarak tetkik edilir. Bu devirlerden ED I veya Mitik devirler, Sumer kiral listesinde Tufan'dan önceki devirlerde yaşadıkları kabul edilen efsanevi kıralların idaresindeki zamanlara ait yarı tarihî, yarı efsanevî devirlerdir. Mimaride plano convex tuğlaların, glyptikte *Brocat* stildeki silindir mühürlerin kullanılması ile karakterize edilen bu devrin en tipik mimarî örneğini Hafaca'daki VI-VII. Sin mâbedleri temsil ederler.

Bizim Messilim çağı dediğimiz ED II mimarisinin şah eseri ise Hafaca'daki meşhur "Oval mâbed" dir. VIII. Sin mâbedi ile aynı şekilde plano convex tuğlalar ve sütunlarla inşa edilmiş olan Kiş sarayı da bu devre aittir. Dünya medeniyet tarihinde mâbedin yanında bir de saray ile ilk defa bu devirde karşılaştığımız için Kiş sarayının önemi büyüktür. Bu bize Sumerlerin mâbed şehrinde dünyevî devlete doğru yöneldiğini göstermektedir. Sumerlerin mâbed şehirlerini Ensi=sahip denilen baş rahipler idare ettikleri halde bu yeni devirde şehirler artık Lugal=Büyük adam, Kiral denilen şahıslar tarafından yönetiliyorlardı.

Early Dynastic III'ü ise Kiş'teki A mezarlığı ve daha geç safhalarına ait olmak üzere, Lagaş sülâlesi ve Ur kiral mezarları ile tanıyoruz. Bu devirden itibaren artık kelimenin tam mânasıyla tarihî devirler yaşanmaktadır. Kırallar icraatlarını yazılı vesikalarla anlatarak, adakları üzerine isimlerini yazdırarak bize arkaik Lagaş ve I. Ur sülâleleri hakkında bilgi verirler. Bu devrin sonunda Lagaşlı Urukagina bir ihtilâl yaparak rahiplere karşı halkın direnme hakkını kullanır ve bizim "Urukagina'nın ihtilâl beyannamesi" dediğimiz vesikayı yazdırarak icraatını tarihin ebediyetine terkeder. Fakat Lagaş halkının mutluluğu Uruk kralı Lugal Zaggisinin Lagaş'ı zaptetmesiyle ancak 25 yıl sürer. Fakat Lagaş şehri Luagl Zaggisiye de kalmaz, Agadeli Sargon Kiş şehrinde Sami halkın başına geçerek hâkimiyeti Sumerlerin elinden alır.

Bu suretle kurulmuş olan Akkad devleti kısa zamanda bir imparatorluk haline gelmiş ve memlekette büyük bir huzur ve refah devri açılmıştır. Buna uygun olarak Akkad'lar çağında Sumer medeniyeti ve sanatı klâsik çağını yaşamıştır. Müellif Akkad devrinin mimarisine Tel Brak'taki Naram-Sin sarayını misâl olarak gösteriyor. Aynı suretle Naram-Sin'in meşhur Zafer âbidesinden de kısaca bahsediyor (s. 109).

Akkad İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, ilkin tarihî Lagaş şehrinde Gudea'nın idaresinde başlayan Sumer medeniyetinin rönesansı, III. Ur sülâlesi kıralları tarafından doruğuna çıkarılıyor. Yazar III. Ur sülâlesinin kurucusu Ur-Nammu'nun yaptırdığı muhteşem Ur Zigguratını da anlatıyor. Bu sülâle kırallarına ait mezarlarda bol miktarda toplanan muhtelif cins taşlardan boncuklara temas ederek bunların İran'daki Tepe Hisar'dan gelmiş olabileceğini söylüyor.

Böylece Mr. Mallowan eserine "Early Mesopotamia and Iran" ismini vermesine uygun olarak yalnız IV. ve III. Binyıl tarihini, yani Sumer medeniyetini doğuşundan çöküşüne kadar gösterdikten sonra, bu medeniyetin M. ö. III. Binyıla ait İran eski siteleri ile olan münasebetlerine işaret ediyor. Böylece Sumer medeniyetinin menşeyini gösterememekle beraber, Sumerlerin geliş yönünün Doğu olduğunu ve muhtemelen İndüs vadisinden İran üzerinden Mezopotamya'ya gelmiş olabileceklerini iyma ediyor.

Esere bol izahlı çok güzel fotoğraflar ve bir de harita ilâve edildiğinden Eskiçağ tarihi ve Arkeoloji talebeleri için kısa ve faydalı bir kitaptır.

F. KINAL